

ХҒТАР 17.01.07
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-202-217>

Әбіш Кекілбаев және шешендік дәстүр

Ә.Д. Қабылов¹ , Н.С. Қамарова^{2*} , Б.С. Жайлозов³

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

(E-mail: ¹adlet_kabylov@mail.ru, ²nagbdu@mail.ru, ³baktybay-88@mail.ru)

Аңдатпа. Ділмарлық пен шешендік қасиет – сөзді қадірлеген ата-бабаларымыздан келе жатқан руханият мұрасы. Ауыз әдебиетінен бастау алатын шешендік өнер кейін жазба әдебиетінде жалғасын тауып, жаңа әдебиеттің идеялық-көркемдік сапасының бір қыры ретінде қалыптасты. Әдебиеттегі сол ділмарлықты дамытып біздің заманымызға жеткізген, орайлы айшықтармен, ұтқырлы тапқырлықпен жасанта түскен қаламгердің бірі – Әбіш Кекілбаев. Жазушы шығармашылығын шешендік дәстүр жалғастығы тұрғысынан зерделеп, қаламгердің шешендік мұрасына баға беру – қазіргі ғылымдағы өзекті мәселелердің бірі. Қазақ әдебиетін, оның ішінде проза мен публицистика жанрларын дамытуда Ә.Кекілбаевтың еңбегі зор десек, прозадағы суреткерлікті, атап айтқанда қиюын тауып, қиыннан қиыстыра баяндау мен көркем бейнелеудегі шешендікпен өрілген жазушы шеберлігінің орны үлкен. Жазушының «Үркер», «Елең-алаң» және «Аңыздың ақыры» романдарындағы қазақтың шешендік дәстүрінің бейнеленуі мен жазушы тілінің шешендік қырлары – назар аударуға тұрарлық құбылыс. Суреткердің публицистикасы мен сөйлеген сөздеріндегі шешендік қуат, дәлелділік пен ділгірлік, айтқыштық қасиет – жас ұрпақ үшін ұлттық құндылықтарға тәрбиелейтін үлкен мектеп. Мақалада Ә.Кекілбаевтың көркем прозасы мен публицистикасындағы, сөйлеген сөздеріндегі көрінетін айрықша ерекшеліктердің бірі – қиыннан қиыстырып, қисынын келтіріп, тереңнен қаузап сөйлейтін айтқыштық, тапқырлық, ұтқырлық қасиетіне негізделген шешендік-ділмарлық қырлары қарастырылады. Көркем прозасы мен көсемсөзіндегі, сөйлеу тіліндегі шешендіктің сырлары, ұлттық шешендік дәстүрді дамытудағы орны нақты мысалдармен дәлелденеді.

Түйін сөздер: шешендік сөз, шешендік дәстүр, ділмарлық, роман, повесть, көркемдік, идеялық мазмұн

Түсті: 14.01.2025; Жөнделді: 28.02.2025; Мақұлданды: 12.03.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

*Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

«Әбіш Кекілбайұлы – адамзаттық болмыстың жоғары деңгейіне көтерілген біртуар тұлға, қазақ халқының ұлы перзенті. Зиялы қауым оған айрықша құрмет көрсетіп, «Қазақтың таңдайы» деп атады. ...«Аңыздың ақыры», «Елең-алаң», «Үркер», «Шыңырау» – қайталанбас туындылар. Классик қаламгердің бұл еңбектері әлем әдебиетінің алтын қорына тиесілі. Жазушы қара сөздің құдіреті арқылы елдің намысын оятып, рухын көтерді» [1, 1], – деп мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей, Ә.Кекілбаевтың әдеби шығармашылығы – қазақтың сөз өнерін биікке көтерген, тіліміздің байлығы мен оралымдылығын, бейнелілігі мен шешендігін паш еткен ерекше феномен.

Жазушының суреткерлік шеберлігі мен қайраткерлік талантының бір қыры – шешендік. Шешендік өнер – қазақтың ауыз әдебиетінен бастау алатын, сөз өнерінің көркемдік қасиеттерін көрсететін жанр болса, шешендік дәстүр – ұлттық сөз өнеріндегі көнеден келе жатқан айтқыштық, тапқырлық пен бейнеліліктің тоғысындағы сөйлеу шеберлігінің жоғары сипаты, ділмарлық дәстүрдің бүгінгі өміріміздегі жарқын көрінісі. «Шешендік дегеніміз – белгілі бір оқиғаға байланысты тапқырлықпен, көркем тілмен айтылған және жұртшылық қабылдап, елге тараған белгілі, үлгілі ойлар, тұжырымдар», – дейді қазақтың шешендік өнерін зерттеуші ғалым Б.Адамбаев [2, 7].

Шешендік деп көпшілік алдында сөйлеу шеберлігін, сөйлеу өнерінің сапалық қасиетін, сөз күшін көрсете білу амал-тәсілдерін жете меңгергендікті айтады. Шешендік – тыңдаушыларға мақсатты әсер ететіндей, сендіретіндей етіп сөйлеуді жүзеге асыру, ал жазба әдебиетте сөздің күшімен өмір шындығын шынайы да әсерлі бейнелей білуге қатысты. Шешендік өнер мен ғылымның қоспасы етене кірігіп, адамдарға әсер ету мақсатына бағытталады. Көптеген зерттеушілер шешендік өнерді адамның рухани іс-әрекетінің ерекше түрі деп қарайды.

Шешендік рухани, идеологиялық, саяси-әлеуметтік секілді қоғам өмірінің көптеген салаларында пайдаланылады. Әсіресе, оның саясат пен идеология салаларындағы қолданысы ерекше. Шешендіктің сөз қолданысының ерекше түрі әрі сендіру құралы ретінде көркем әдебиетте де өзіндік орны бар. Ол, әсіресе, тарихи оқиғалар мен тұлғаларға, образ жасауға, сондай-ақ жазушының тіл қолданысына көбірек қатысты.

Қазақ ғылымында шешендік өнер туралы А.Байтұрсыновтың, С.Сейфуллиннің, М.Әуезовтің, С.Мұқановтың, Ә.Марғұланнның, Ә.Мәметованың, Б.Адамбаевтың, Р.Сыздықованың, С.Негимовтың, Г.Қосымованың, А.Қыдыршаевтың, М.Ахетовтің т.б. еңбектерінде жан-жақты сөз болады.

Көркем әдебиеттегі шешендік – қазіргі шешендіктің барлық сипаттарын жинақтап, өз бойына сіңірген, шығарманың мазмұны мен суреткерлік мақсатқа сай және қаламгердің стильдік ерекшелігіне, жазушының қолтаңбасына қарай қалыптасатын ұлттық сөз өнеріндегі стильдік құбылыс. Суреткер үшін айтылған ойдың әсерлі болуы үшін шешендік керек, ал жазған сөздің шынайы да дәлелді болып шығуы үшін әсерлілік, образдылық қажет. Демек, шешендік – айтылған ойды нысанаға дөп тигізетін айтқыштық қана емес, мәтіннің бүкіл қисындық, көркемдік, танымдық және тәрбиелік сипаттарын жинақтап

тұратын идеялық-көркемдік құбылыс. Шешендік – туа бітті табиғи талант болуымен қатар, ұдайы жетіліп, кемелденіп отыратын тұлғалық сипат.

Суреткерлік шешендік дегеніміз – жазушының мол білімімен, айшықты әсем тілімен оқырмандарына әсер етіп, оқиға мен кейіпкер, өмір құбылысы туралы сендіріп, рухани ләззат сыйлайтын сөзге тапқыр, ойы терең, білімдар қаламгердің қолтаңбасы. Шешендік, алдымен, шығарманың тіліне байланысты. Тіл арқылы туындының бүкіл болмысы, мазмұндық-идеялық арқауынан бастап, стильдік сипаты танылатыны белгілі. Көркем дүниенің шынайылығы мен нанымдылығының, әсерлілігі мен суреттілігінің осындай ділмарлық-шешендік сипаттарына қатысты болатынын қазақтың көрнекті сөз зергері, халық жазушысы Ә.Кекілбаев шығармашылығының мысалында көз жеткізуге болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері

Зерттеудің мақсаты – Ә.Кекілбаев прозасындағы қазақтың шешендік дәстүрінің бейнелену жолдарын, би-шешендер образының сомдалуы мен қаламгер тіліндегі шешендік амалдардың сырын идеялық-көркемдік тұрғыдан пайымдау. Көркем шығармашылықпен публицистикадағы шешендік-ділмарлық сипаттардың сырын пайымдауда зерттеудің тақырыбы мен мақсат-міндеттеріне сәйкес көркем мәтінді әдеби-тілдік талдауға басым назар аударылады. Мақалада Ә.Кекілбаев «Үркер», «Елең-алаң», «Аңыздың ақыры» романдарындағы шешендік дәстүрдің суреттелуі оның идеялық-көркемдік сипаттары аясында қарастырылады. Романдардағы би-шешендер образдарының сомдалу ерекшеліктері пайымдалады. Жазушының суреткерлік шеберлігі қазақтың шешендік дәстүрі фонында қарастырылып, болмысты көркем бейнелеу ерекшеліктері зерделенеді. Қаламгердің суреткерлік шеберлігі мен қайраткерлік тұлғасындағы ділмарлық-шешендіктің маңызына баға беріледі.

Зерттеудің негізінде шетелдік және отандық әдебиеттанушы ғалымдар мен қаламгерлердің риторика, шешендік өнер, әсіресе қазақтың шешендік дәстүрінің табиғаты туралы еңбектері әдіснамалық тұғыр ретінде қарастырылды. Сондай негізде автор шығармашылығындағы шешендік-ділмарлық амал-тәсілдердің сипаттық ерекшеліктері талданып, әлеуметтік-философиялық және әдеби-теориялық тұрғыдан баға беріледі.

Суреткердің жазу, сөйлеу мәнеріндегі шешендіктің тақырыптық-идеялық, поэтикалық ерекшеліктеріне, пайымдау мен бейнелеу табиғатына, шешендіктің нысанына, тапқырлық жолдары мен көркемдік өрнектеріне назар аударылды. Зерттеу барысында қаламгердің прозасы мен публицистикасындағы ділмарлық ерекшеліктерді танытатын, шешендік шеберлік сырын түсінуге септесетін әдеби талдау, тарихи-функционалдық, психологиялық, герменевтикалық, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері қолданылады.

Мақалада жазушы шығармалары мен сөйлеген сөздеріндегі шешендіктің орны жайындағы мәселеге концептуалдық және антропологиялық тұрғыдан талдау жасалды. Мәселе жазушы тілінің ерекшеліктері, ондағы шешендік үлгілері, тарихи шығармалардағы би-шешендер образының сомдалуы мен қазіргі шешендіктің дамуындағы жазушы тұлғасы турасында болғандықтан, ұлттық-тарихи және жалпыадамзаттық құндылықтарды игерудегі шешендік-ділмарлыққа қатысты заманауи тарихи және жаңа тенденциялар

көркем сарапталып, шешендіктің танымдық әрі тәрбиелік мәнін пайымдауға мән беріледі. Көркем мәтіндерді филологиялық тұрғыдан зерделеп, ондағы философиялық, психологиялық және әлеуметтік мән-мағынаны ашу қоғамдық болмыс пен ондағы шешендіктің орны туралы гносеологиялық сауалдарды толыққанды қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау мен нәтижелер

Ә.Кекілбаевтың суреткерлік шеберлігі туралы көрнекті ғалым Р.Сыздықова: «Тарихқа арналған шығармаларды жазудың тек композициялық құрылысы, сюжеттік мазмұны, тарихи реалийлердің көрінісі жағынан ғана емес, тілдік-стильдік сипаты жағынан да әр алуан болып келетіндігін және бұндай жоғары сатыға қазақ көркем әдебиетінің де жеткендігін Ә.Кекілбаевтың шығармашылығы анық көрсетеді» [3, 129], – деп жазған болатын.

Ә.Кекілбаев шығармасында шындықты көркемдікпен бейнелеудің түрлі құралдары кеңінен әрі тиімділікпен қолданылады. Соның ішінде тұспалдың, астарлап айтудың орны ерекше. Қазіргі ғылыми тілмен айтқанда семиотиканың, символдардың қолданысы өзінің тиімді өрісін тауып отырады. Оның ішінде «эзоп тілінің», тіл тылсымынан бой көтеретін ирония мен сарказмның да өз орны бар. Әлемдік озық әдебиет мен өнерге, философияға тән әдіс-амалдар қазақтың дәстүрлі мәдениетіне де жат емес еді. Қазақтың дәстүрлі сөз өнері, оның барлық жанрлары қашанда белгілерге, ишара-тұспалдарға бай болды. Сонымен бірге тұспалдап сөйлеу ойнақылық пен ойлылық тән қазақ мәдениетінде ойындық сипат алуымен де ерекшеленеді. Сондықтан Ә.Кекілбаев шығармаларындағы астарлылық пен тұспалдылық жазушының тек әлемдік әдебиеттен үйренгені ғана емес, дәстүрлі ұлттық мәдениеттен, халық ауыз әдебиеті мен жыраулар поэзиясынан тұщынып, бойына сіңірген шеберлік қыры десек болады. Кеңестік кезеңде астарлап айту социалистік реализмнің шеңберінен шығып, цензураның бақылауынан айналып өтудің бір жолы болғаны жазушының көптеген шығармаларынан айқын көрінеді. Басқа да замандас қаламгерлер секілді Ә.Кекілбаев та көптеген шығармаларында астарлай меңзеп, тұспалдай айтып, қоғамдық шындықтың бет пердесін сыпырып отырды. Жалпы астарлап, тұспалдап сөйлеу, аз сөздің астарына үлкен мазмұн-мағына сыйғызу – қазақтың шешендік өнеріндегі өнімді бір құрал болса, жазушы қаламына етене тәсілдірдің де бірі.

Ұлттық тіл құнарын терең игерумен қатар, оны тамаша түрлендіре де білген сөз зергерінің көркемдік палитрасында ойшылдық стихия басым жатады. Бұл құбылыс жиырмасыншы ғасырдағы философиялық пайымдаудың әдеби үрдісін қалыптаған дүниежүзілік атақты жазушылардың шығармашылығымен үндес келуімен қатар, ұлттық шешендік дәстүрдің жарасымды жалғастығы екендігі дау туғызбады. Жазушы үшін мәтіннің қапысыз көркемдік келісімі мен терең ойшылдық пайымдаушылық сипаты – ажырағысыз синтезделген тұрақты құбылыс. Нені айтуды ғана емес, оны қалай айту керектігіне ұдайы мән беріп отыратын қаламгер мұндай мәнерді бүкіл шығармашылық ғұмырында айнымас дағдыға айналдырды. Оқырман көңілінен шығып, өзіне ынтықтырып отыратын осы бір мақам-мәнердің бастауында ұлттық тіл мәдениетінің дәстүрі жатқаны шындық.

Жазушының авторлық баяндаулары көбінесе кейіпкер ойымен, тіпті оқырманның толғамымен де астасып жатады. Мұндайда «автор – кейіпкер – оқырман» үштігінің үйлесімді сабақтастығы жүзеге асады. Өйткені автор тілінің баяндалатын оқиғалар мейлінше шыншыл, кейіпкер болмысымен біте орайласып әрі оқырманның санасына жақын өріліп жатады. Бұл жерде автордың шешендік шеберлігінің, тапқырлық қуатының ролі зор. Мына бір үзіндіде ел бірлігін жоғары қоятын автордың қазақтың рушылдық мінезін сынап, бетіне басса да, оны өзгеше тәсілмен толғаныстық мақаммен танытады: «... Үш арыс үш жаққа тартып, арыс басы екі-үштен хан ұстағылары келеді. Екі ұдай жұрттың өзі мынандай болып жатқанда, үш ұдай жұрт қайдан оңсын! Соны жеке-жеке тілдессең, бәрі де ұғатын сияқты. Қай-қайсысы да: «Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығармай тұрып біз қайдан оңайық?» – деп сарнап қоя береді. Ал сондай үш ауыз жұрттың пиғылын түзейтін дуалы ауызды қайдан табар екенбіз деп қармана бастасаң, баяғы пәтуаның барлығы ұмыт қалып, әр қайсысы әр жаққа тартып шыға келеді... Құдайдың құдайлығы да сонда ғой... Ешкімнің көзіне көрінбейтіндігінде ғой... Әйтпесе, біздің қазақ оның бойынан да бір кемшілік тауып шықылықтап күліп ала қайқаяр еді» [4, 343].

Автор тірліктегі адам баласының басынан кешетін көптеген жан әлемі құбылыстарын, сезім шырғалаңдарын, өмірлік құндылықтарды өзіндік өрнекпен пайымдайды. Олардың болмысына тереңірек үңіліп, ішкі табиғатын, адам өміріндегі маңызын философиялық-онтологиялық тұрғыдан саралайды: «...Асылы, адам көңілі өмірдің көп өткіншісі шұбырып жататын айдау қара жолының үстіндегі қайыршының кетік тостағаны сияқты; өткіншілердің біреуі у тамызады, біреуі бал тамызады; өңшең у болса, әлдеқашан жер қабар едің, аз да болса, анда-санда бір тамса да, жер үсті тіршіліктің тәттілігін сездіріп, таңдайыңды татытып кететін балы бар ғой тағы да. Адамның есінен қанша таңғанымен, есірік дәмеден қол үзбей, ылғи әлденеге тырмысып, арам тер болып жүретіні де сондықтан шығар» [4, 368]; «Бақыт... Адам байғұстың қиялы жеткен жердегі жақсы мен тәттіні бір бойына сыйғызған осы бір сөз қашан кісінің көңіліне шөмен боп байланған сәтінен бастап, бастапқы мән-мағынасының бәрінен түгел айрылып, онсыз да кем қанағат, онсыз да өлермен пендені онан сайын жан алқымға түсіретін қайыс қамшыға айналатын көрінеді. Ондай қайыс қамшының саныңнан қан саулатып сабылтып жеткізетін жері – бақ шығар, дәулет шығар, даңқ шығар, әйтеуір бақыт емес...» [4, 371].

Ә.Кекілбаев – халықтық тілдің байлығын өте жақсы игерген, сонымен қатар, қазақ тілінің бейнелелік табиғатын, құнарын, астарлы-тұспалды қасиетін кеңінен қарпып, алысқа сермейтін шешендік сипаттарын бойына мол сіңірген, оны жасанта, жаңғырта қолдана білген сөз шебері. Ол көркем шығармаларында қазақ тілін құлпырта қолданудың небір комбинациясын көрсетсе, сөйлеген сөздерінде, мақалалары мен зерттеу еңбектерінде сөзді өз орнымен қолдана отырып, айтпақ ойды мейлінше дәл, әсерлі, тұжырымдап жеткізудің үлкен үлгісін танытты. Бұл жазушының көркем тіліндегі шешендіктің, тапқырлықтың маңызды орнын көрсетеді.

«Үркер», «Елең-алаң» романдарында тарихи оқиғалар кең ауқымда бейнеленеді. Қоғам өмірі мен халық тұрмысын, жекелеген кейіпкерлерді, сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік жағдайларды суреттеуде дәстүрлі тілдік өрнектермен қатар, әлемдік әдебиетте қалыптасқан заманауи тың үрдістерге де бой ұрады. Автордың психологиялық

талдаулар мен философиялық пайымдау арнасы, «сана ағымы» мен кейіпкердің көрген түсін көркемдік мақсатта пайдалануы осының дәлелі. Бұл роман Әбілхайыр ханның өткен-кеткенді еске алуымен басталса, шығарманың өне бойынша бас кейіпкердің ойы мен авторлық толғамдар, ішкі монолог пен психологиялық толғамдар өзара астасып, жымы білінбей тоғысып жатады. Сол арқылы романның философиялық тереңдігіне, психологиялық иірімдеріне бойлатып, оқиғаның шынайылығына көз жеткізеді. Қазақ тарихындағы аса бір шиеленісті кезеңінің шындығына оқырманның көзін жеткізуге барынша мүмкіндік туғызады.

Шығарманың басты кейіпкерлері – Тәуке, Әбілқайыр, Бөгенбай, Тевкелев секілді тарихи тұлғалар, сонымен қатар бүкіл елдің атынан сөйлеген билер: Қазыбек, Төле, Әйтеке. Бұдан басқа кейіпкерлер ойдан шығарылған адамдар емес, көпшілігі өмірде болған, тарихта қалған, қоғам өмірінде өшпес із қалдырған тұлғалар, қайраткерлер. Бұл шығарманың басқа шығармалардан ерекше айырмашылығы мен артықшылығы – ол түгелдей өмірде болған оқиға желісіне негізделіп жазылғандығы. Сондықтан да бұл шығарманы шын мәнісінде тарих шежіресінде құрылған тарихи көркем туынды деп қабылдаймыз. Ә.Кекілбаевтың тарихи еңбектерін зерделеуші ғалым Ж.Дүйсенбаева жазушының тарихи деректерден ауытқымай, тұлға таныту шеберлігін, тарихи деректер мен халықтың аңыздарды қоса отырып тұлға жасау, тарихи деректерді көркем қолдану шеберлігін ерекше атап өтеді [5, 49].

Роман тілі де шешендік өнер үлгілеріне аса бай. Романда айтылар ойлар да, халықтың мінез-құлқын ашу да солардың мекені болған даланың кеңдігімен, тарихымен байланысты қаралады. Өткен заман шындығын бүгінгі ұғым, мораль тұрғысынан қарастыру көп жағынан астарлы ойға меңзейді. Бейнелеудің символдық үлгілерін, фольклорлық аңыздарды пайдалану, халық тұрмысының жан-жақты бейнеленуі шығарманың реалистік сипатын жетілдіре түседі.

Жазушы «Үркер» және «Елең-алаң» романдарында сол заманның тарихи шындығын Төле, Қазыбек, Әйтеке би тұлғалары арқылы берген. Суреткердің тарихи шындықты, айтайын деген пікірін басқаға нақты, дәл, көркем етіп жеткізе білуінде фигуралар мен троптардың түрлері молынан қолданылады.

Жазушы тұтас тарихи кезеңнің дүрбелеңді оқиғаларын сол дәуірде ғұмыр кешкен тарихи тұлғалармен сабақтастыра алған. Романда суреттелетін көптеген билер – Тәукенің тұтастары болған. Тәуке ханның елді біріктіру ісінде батырлардан гөрі билерге арқа сүйегені – тарихи шындық. Мысалы, романда: «Тәукеден кейінгі аруақты, атақты адамдар солар болыпты. Ұлы жүздің тізгіні де, қамшысы да Үйсін Төле бидің, Орта жүздің тізгіні де, қамшысы да Арғын Қазыбек бидің, Кіші жүздің тізгіні де, қамшысы да Әлім Әйтеке бидің қолына көшті. Ол тұста тайпа басы төрелердің қатарынан табылғанға билер емес, орда басы билердің қатарынан табылғанға төрелер масаттанып қалушы еді», – деп көрсетеді [4, 80].

Романның: «Әйтеке жарып айтады, Қазыбек қазып айтады, Тәуке тауып айтады», – дегені бұрынғыдан қалған ұлы сөз еді. «Үш арыс қазақ оларды сөйлетіп қойып қақаған қаңтарда арқардың сорпасын ішкендей бусанып, тал бойы түгел еріп, балбырап отырар еді-ау!» [6, 82], – деген қуатты жолдар халқы қадірлеген би-шешендердің бітімін дәл

беріп тұр. Сол заманның билерге деген сенімі мен сөзге тоқтап, лебізді қадірлеген қазақтың болмысын шынайы бейнелеген. Жазушының тарихты терең білетіндігі де билер бейнесін сәтті шығаруға септігін тигізген.

«Әділ сөйлеу, ойды шегелеп, нақтылау, жарып айту – батырлық пен байлықтан, даналық пен білімпаздықтан туады», – дейді зерттеуші Н.Төреқұлов [7, 157]. «Үркерде» Ә.Кекілбаев үш биді татулық пен бірліктің ұраны еткен. Қазақтың атақты үш биінің халық алдындағы беделі мен ділмар шешендігін суреттейтін тамаша көріністер бар. Күлтөбедегі жиыннан кейін, күллі қазаққа әз Тәукені хан сайлап, сұпы Әжіні пір сайлап, «Жеті жарғы» жосығын қабылдаған ұлы жиын соңында жиылған қауымның: «Ертең елге барғанда айта баралық, үш би біізге не дейді екен? Соны естіп кеткіміз келеді», – деп деп қолқа салған кезінде айтқан үш бидің сөздері мен жамағаттың сұрақтарына берген жауаптарын қазақ билерінің көркем әдебиеттегі образын сомдаудағы ерекше үлгі деуге болады.

Ханның ерекше арқа сүйейтін билері – ақылшысы әрі демеушісі, алдағы замана жайын батыл болжаушы Мәті би мен ел тұтқасын ұстап, қысылған шақта елді бірлікке жұмылдырушы Әйтеке би. Елдік мүдде мен ортақ тілек табыстырған олардың образын жасау арқылы жазушы билердің халық алдында атқарған өнегелі істерін сол кезеңге сай әрекет үстінде нанымды бейнелей білген. Әйтеке биді: «Тұлға тұрпаты, жүріс-тұрысы, жан-жағына көз тастасы, елдің қас-қабағын баққан биден гөрі қасындағылардың бәрінен айдынын асырып, асқақтай қарайтын батырға келіңкірейді. Бірақ билік деген де – батырлықтың бір түрі ғой. Шырғалаңы мен шытырманы көп қыр тіршілігінде қырық құйқылжыған қарқылжың дауларда бір пәтуаға тұрақтау – барымтаға барып қайтудан әлдеқандай қиын шаруа. Оған да тілдің ебімен қоса, жүректің тәуекелі керекті. Ал тәуекел қазақта «бір кісіде жеткілікті болса, осы Әйтекеде жеткілікті болар реті бар», – деп сипаттайды жазушы [4, 432].

Шешендік дәстүр – халқымыздың ежелден келе жатқан саяси, әлеуметтік әрі мәдени өміріндегі ерекше феномен. Ол құқықтық, мәмілегерлік саладан бастап, халқымыздың күнделікті тұрмысында, рухани-танымдық болмысында мықты орын алып, қазіргі күнге дейін ұласып келе жатқан мәдени құбылыс. Романдарда қазақ билері Төле, Қазыбек, Әйтеке және Мәтінің образдары оқиғалар арнасында, заманның келбетіне сай шеберлікпен суреттелген. Шығармада суреттелетін қазақтың басына түскен ауыр жағдайда, жалпы ел бірлігін сақтау ұлы міндет болып тұрған кезеңде қазақтың үш биінің бірауызды болып, ел мүддесі үшін күрескенінің дәлелі ретінде елдің есінде қалып, ұрпақ үлгі, өсиет етіп ұстар мазмұнды ойларды, тағылымды даналық сөздерді, елге ұран болар бірлік пен ынтымақтың қағидаларын «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» ретінде үш бидің аузымен айтқызса, Мәті би Әбілқайырдың ақылшысы, елдің қамқоры ретінде суреттеледі. Бұның келер ұрпаққа тағылымы зор.

«Үркер» романындағы ханның ақылшысы әрі халық қамқоры ретінде билер ортасынан дараланып, ерекше сомдалған бейне – Мәті би образы. Жазушы Мәті би образы арқылы халықтың қайталанбас шешендерінің бейнесін тамаша сомдаған. Сол секілді қазақтың қабырғалы жезтаңдай үш биінің образын да келістіре қалыптаған. Билердің ел алдында атқарған әлеуметтік қызметі сол тарихи кезеңге дәл келеді. Бұрынғы шешендердің

қалай сөйлегенін келешек ұрпақ бізге жеткен шешендік сөздер мен осындай көркем шығармалардағы шеберлікпен сомдалған тағылымды эпизодтар арқылы білетін болады.

Мәті би – нақты тарихи тұлғаның өміріне негізделген, өмірде болған кейіпкер емес, жиынтық бейне. Ол туралы жазушы шығармаларының тарихи, өмірлік негіздерін зерттеген әбіштанушы ғалым Ж.Дүйсенбаева: «Мәті би бейнесін қалай сомдағаны жайында сұрағанымызды жазушы: «Мәті би ойдан шығарылған. Бірақ баласы Тайланның бейнесі арғы түбі Тайлақ батырдан алынды. Бидің бейнесін сомдауда Әлім Мөңке бидің және басқа халық шешендерінің сөзі пайдаланылды. Романдағы бірнеше билер, батырлар өз атақ-жөндерімен алынды», – деп жазады [8, 166].

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін түйіп, тура айтатын Мәті бидің шешендігі жөнінде халық арасында «Сөздің мәтінін мәтелдеп, Мәті бидей айтсаңшы», – деген сөз қалған. Кейбір тарихшылар Мәтінің шын есімі Малдыбай, енді бірі Мамыр болғанын айтады. Мәтінің образында басқа да билердің, мысалы Сейіт бидің шешендік сөздерінің де сипаттары кездеседі.

Билер шешендігінің мәні оның бітімгершілік мақсатында. Романдардағы билерге қатысты суреттелетін оқиғалардың бәрі де елді біріктіруге, ынтымақшылыққа, ортақ жауға қарсы жұмылдыруға бағытталған. Ә.Кекілбаевтың суреткерлік, ойшылдық шеберлігі – сол би-шешендер айтқан билік сөздерді ұстартып, көркемдік мақсатқа жұмсауында жатыр. Шешендік сөздер бізге сол күйінде жетпегені белгілі. Жазушы ел аузында жүрген кейбір билер сөзін жаңғыртып, сырлап-өңдеп көркемдік деңгейге жеткізген.

Мәтінің бейнесін жасауға жазушы адайдың Сейіт биінің сөздерін де пайдаланған дедік. Ел аузында «Сейіт би айтыпты» дейтін мына бір сөздерді автор Мәті бидің аузына салады, оның: «Жарлылығымды сұрасаң, жалғыз түйемен ел соңында кешіп жүрдім, жарлылық бұдан өтіп не болсын; Мырзалығымды сұрасаң, сол жалғыз түйемді сүйіншіге беріп, ал көшкенде жұртта қалдым, мырзалық бұдан өтіп не болсын; Батырлығымды сұрасаң, Есекмерген батырды жау қамағанда қарттығыма қарамай қоршауды жарып өтіп, Есекмергенді алып шықтым, батырлық бұдан өтіп не болсын; Соғыста қапияда тұтқынға түстім, пақырлық бұдан өтіп не болсын; Сол тұтқында жүріп қызыл тілмен балқытып, жаудан басыма бостандық алдым, шешендік бұдан өтіп не болсын; Байлығымды сұрасаң күндердің күні болғанда бес балам бес ауыл болып, әкем Есенге ас бергенде бес ақ отау тігіп, бес жүз асау бие байлап, бес саба пістіріп, бес астау әкелдім, байлық бұдан өтіп не болсын», – деген сөзі – билер шешендігінің озық үлгісі, ата ұрпақтан жеткен аталы сөз, асыл мұра.

Романдағы Мәті бейнесі – халықтың батырлығы мен елжандылығын жинақтаған даналығының бейнесі. Мәтінің ойлары нақты жағдайларда, романдағы Әбілқайырмен кездесу кезінде, баласы Тайланмен арақатынасында, баласын Патшайымға үйлендіру жағдайына қатысты айтылады. Сонымен бірге, жазушы түрлі шегіністер арқылы әрқилы жағдайлардағы Мәтінің шешендік сөздерін келтіріп, оның образын толықтырып отырады. Мәті образы – қазақ қоғамында сол заманда берік орын алып, қоғамдық-әлеуметтік зор роль атқарған билер институтының белді өкілі Мәті би арқылы Әбілқайыр

секілді ел билеушісінің берік қорғаны әрі ақылшысы бола білген және халықтың көңілінен шығып, ел тұтқасы болған қарапайым халық қалаулысының бейнесін сенімді де шынайы бейнелеген образ болып табылады. Бұл қазақ әдебиетіндегі билер бейнесін сомдау дәстүрін жалғастырған әрі оны көркемдікпен дамытқан жазушының зор білімдарлығы мен шеберлігінің белгісі.

Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романынан да автордың шешен тілінің қисындарын, шешендік-тапқырлық қырларын осыдан көруге болады. Қарадүрсін баяндаудан бойын аулақ салып, авторлық баяндаудың ой ағымы мен толғаныс астасқан өзгеше әдісіне иек артқан шеберлігінде шешендік, тапқырлық сипаттар айқын танылады. Ол әрбір сөйлемдегі құрылымдық, мазмұндық бітіммен, жеке сөйлемдер, сөз тіркестері мен сөз таңдауда автордың талғампаздығынан бастап, халықтың шешендік сөз үлгілерін пайдалануынан, оны жаңа сипатпен байытып, мәтінге терең ой үстейтін амалдарынан танылады. Бұл сипатты Қазақстандық әдеби білім берудегі қоғамдық сананың мәдени бірегейлігі жүйеленіп, Әбіш Кекілбайұлының шығармаларын, жазушы шеберлігін оқыту туралы жазылған мақаладан да [9] байқауға болады.

«Аңыздың ақыры» романының романтикалық сарыны мен лирикалық сипаты басым, мұнда тарихи деректілік пен реалистік бастаулардан гөрі романтикалық сарын, қияли шарттылықтар мол. Халық жадындағы аңыздарды бүгінгі шындықты бейнелеу үшін философиялық мән дарыта отырып, сыршылдықпен баяндайды. Сыншы Т.Тоқбергенов ол туралы былайша пайымдайды: «Жетпісінші жылдарда бірін-бірі қуалай келген осынау тарихи романдардың ішінде айрықша сөз болуға лайығы – «Аңыздың ақыры». Қазақ романы тарихында тарихи деректерге байланбай, авторлық таза қиялдан туған роман да осы. Мұнда бәрі де шартты алынған. Романда романтикалық сарын, философиялық түйін, шартты тұспал түгел араласқан. «Аңыздың ақыры» – қалай да қазақ әдебиетінің роман жанрындағы үлкен жаңалықтарының бірі. Лирикалық сипаттағы роман-новелла десе де болғандай» [10, 252].

Жазушының басқа да барлық шығармалары секілді, «Аңыздың ақыры» романы да – суреткерлік шеберлікпен жазылған, баяндау стилі мен психологиялық иірімдері, философиялық түйіндерді кейіпкер ойы мен авторлық баяндаулардың тоғысында шебер қиюласып, қазақ әдебиетіне жаңалық әкелген шығарма. Романның тілінде ұлттық тіліміздің шешендік, ділмарлық, тапқырлық, айтқыштық қасиеттері шебер пайдаланылып, жаңа заманғы әдебиеттің ұрымтал формаларымен жасана білген. Қазіргі заманғы роман дәстүріндегі жазушының шығыстық нақышты, ұлттық тілді шебер пайдалануының мысалын көре аламыз.

Жазушы аңыз оқиғаларын ғибраттық, мағлұматтық мән-маңызымен көркем әдебиетте шебер баяндайды. «Әбіш Кекілбайдың «Ханша-Дария» хикаясындағы Гүрбелжін бейнесі» мақаласында «Фольклор үлгілерінің көркем жазба әдебиетке қызмет етуі қалыптасқан дәстүр, заңдылық деуге болады. Сол аңыз оқиғаларының шебер де кемел көркем баяншысы – Ә.Кекілбайұлы» [11, 173], – деп баға береді ғалымдар Ж.Аймұхамбет, М.Дауылбай.

Автордың баяндау шеберлігі қазақтың ұлттық шешендік дәстүрінен бастау алып, әлемдік әдебиеттің озық тәсілдеріне арқа сүйей отырып, өзіндік жазу машығын

танытады. Ондағы өмір, заман, табиғат туралы пәлсапалық ойлар мен адамның ішкі психологиялық иірімдері сабақтасып, оқырманын да осы әлемге жетелеп отырады. Сол арқылы оқырман кейіпкердің өзі болып ойланып, сол арқылы шешім шығаруға бейіл. Шығарманың бұл қасиеті туралы сыншы С.Әшімбаев былай деп жазады: «Әбіш бұл романда өзінің суреткерлік екі қасиетін – философиясы мен терең психолог екендігін, бір сөзбен айтқанда, жазушылық жоғары интеллектін айрықша дәлелдейді» [12, 418].

Жазушы шығармаларында күрделі ойларды жинақтап, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініндейтін мақал-мәтел, нақыл сөздер, қанатты сөз тектес қолданыстар да молынан ұшырасады. Оларда көбінесе бірер ауыз сөзбен тағылымды ой түйіп, сәтті қорытындылар шығарып отырады: «Пышағы бар сүйгенін жейді, пышағы жоқ тигенін жейді», «Бастағы бақыт – тақымдағы тақыт», «Барақ барақтығын істеп төне сөйледі, Күшік күшіктігін істеп көне сөйледі», «Көңіл итке көз бен сөзден өтімді не бар?!», «Елжіреуік сезім де бір, ұстамайтын ышқыр да бір – екеуі де абыройыңды айрандай төгеді», «Сабырсыз ерді орынсыз дәме болдыртады, сабырлы ерді орындалмайтын арман болдыртады», «Қызғаныштың тілінде шоқ, ұртында мұз. Шоғымен бетіңді, мұзымен жүрегіңді қарып сөйлемесе, қызғаныш бола ма!», т.б.

Мұндай жеке сөйлемдер мен тұтас абзацтар шешендіктің ұғым-түсініктің алды-артын тапқырлықпен орап, бейнелілікпен астарлай баяндайтын, ойлы салыстырулар арқылы жеткізетін сипатымен ерекшеленеді. Мысалы, ата-баба, аруақ, тек, ақыл, мансап секілді абстрактілі ұғымдар туралы пайымдары қызықты ұқсатуларымен ұғынылып, қазақтың ұғымына тән материалдық байлық арқылы қарастырылады: «Ата-баба, аруақ, тек деген де алысқа қыстатып қойған малың сияқты ғой. Санын айтып, айбарымен қорқытпасаң, керек кезінде табыла бермейді. Ал, ақыл деген жарықтық, керек жерінде орнымен жұмсай қоятын, қолға ұстап отырған қоңыр қошақаның сияқты», «Мансап деген де етегін жел аспаған балапан бойжеткеннің уыз ықыласындай өтпелі неме көрінеді. Дер кезінде қапы жібермей қауып қалмасаң, өмір бақи өкінумен өткенің» [4, 527].

Көркемдік құралдарының ішінде жазушының көбірек қолданатын құрылымдары – өзара мәндес әрі қайшылықты ұғымдарды шендестіру жолымен салыстыру күйінде кейде мәндес, кейде қайшылықты құбылыстарды ашуды, сөздегі ассоциациялық, аллитерациялық үндестіктерді әсерлілікпен қолдануды атауға болады. Олар бір ойды екінші оймен байланыстыра отырып, оқырман көңілінде күтпеген жерден ассонанстар тудырады: «Билікті ерлік бекемдесе, ерліктің атын билік шығаратыны ежелден белгілі. Бірақ, ерлік, тапқырлық, жомарттық, мәрттік көп кісінің қолынан келеді. Ал билік қашан да бір кісінің уысында. Ол кімнің ерлігі мен кімнің мәрттігіне көз тоқтататынын өзі біледі. Барлық гәп, міне, осында!» [4, 264], «...Бағына білмегеннің сірә бағы жанған ба? Айбына білмегеннің айдыны асқан ба? Гәп бағынбауда, айбынбауда ма екен! Гәп кімге бағынып, кімнен айбынуда емес пе!» [4, 342], «Ұрғашының қашанға қайраны біреу-ақ. Еркек басын беріп құтылатын жерде әйел намысын тонатып құтылады» [6, 162].

Әбіш Кекілбаев – тумыс-болмысынан шешен тұлға. Оның шығармашылығының шырайын кіргізіп, ақыл-ой өзегін құрайтын – оптимистік рух, өміршеңдік сарын. Ірі қоғам қайраткері, майталман сөз зергері, ауызша сөйлеу мен жазбаша көркем бейнелеудің ерен шебері ретінде оның сөйлеу шеберлігін бүкіл ел мойындап, шешендігіне бас

иген дегдар жан. Оның көпшілік алдында сөйлеген сөздері тыңдаушыларына ерекше әсер етіп, көпке дейін көңіл түкпірінде қалатыны туралы замандастары талай айтып келеді. Жазушының түрлі жиналыстарда сөйлеген сөздері мен өзі жазған жүздеген мақалаларынан шешендіктің небір шебер үлгілерін табуға болады. Мысалға көптің аузында жүрген мына бір оқиғаны еске түсіре кетелік. Кеңес Одағы кезінде Ә.Кекілбаев депутаттыққа Павлодар облысының Баянауыл ауданында сайлаушылармен кездесу кезінде сол елдің бір ақсақалы Әбішке: «Жігітім, бұл – Қаныш Сәтбаевтың туған жері, бірақ ол да бұл жерден сайлауға түскен жоқ, сенің өз елің бар емес пе? Өз еліңнен неге түспедің? – дегенде, Әбіш: «Жүйріктіңді сынағың келсе, жүйрік өсірген елге бар – құлын кезіңді көрген жоқпын деп жалыңнан сипамай қалмас, жігіттіңді сынағың келсе, азамат өсірген елге бар – атаңмен табақтас болмадым деп сағыңды сындырмас» деп ойлады», – деген көрінеді. Кейін Павлодардан Алматыға жүрерде өзіне сұрақ қойған әлгі ақсақал бастаған бір топ қария келіп батасын беріп тұрып: «Текті адамның аузынан шығатын сөзді айттың, парасаттылығыңа көзіміз жетті, ойға алған шаруаң орындалсын, – деп ризашылықпен шығарып салыпты [13, 181]. «...Табан асты сөз тауып кеткені және онысын бір өзінен он шақты академик шыққан Баянауыл еліне құрметін көрсете келістіріп айтқаны баршамыздың айызымызды қандырды. Шешендік деп те, көсемдік деп те осындайды айтады ғой» [14, 31], – деп еске алады бұл оқиғаны ғалым-қайраткер С.Абдрахманов. Міне, мұндай тапқырлықпен айтылған орынды уәждер, аталы сөздер, орылымды пікірлер жазушының өмірінде көптеп кездеседі.

Шешен атаулыға ортақ сипат, қасиеттерді Ә.Кекілбаевтың бойынан көптеп табуға болады. Оның ең басты белгісі – ой-өрісінің кеңдігі, білім-білігінің тереңдігі мен таным-талғамының жан-жақтылығы. «Әбіш Кекілбаевтың шешен сөйлеу өнері тың ақпарат берумен бірге, тыңдаушыларына сөз сұлулығы арқылы эстетикалық қуат сыйлап отыратындығымен қамбат» [15, 302], – дейді М.Серғалиев

Шешен ретінде Ә.Кекілбаевтың аудиторияны еркін меңгеретінін жиі айтады замандастары. Бұл – тыңдармандарды қалтқысыз, қапысыз танып отырады деген сөз. Шешенге тән мұндай қасиет әрбір лекторға керек-ақ. Мұндайда спикер аудиторияны жай ғана бақылап қана қоймайды, олардың ықыластарына мән береді, айтар сөзін соған бағыттап отырады. Шешен Ә.Кекілбаевтың сөйлеу өнеріндегі көзге ерекше түсетін даралығы – сөз қолдану ерекшелігі деуге болады. Ол кез келген сөздің қатпар-қатпар сырын ашу, ол сөздерді қалағанынша ойната білу, керегіне қарай дәл орнында жарату мәселелерін еркін меңгерген. Қажет жерінде бір ұғымды кеңінен қазбалай қаужап, түбіне жеткізе баяндаса, енді бірде қысқа да нұсқа түрде астарлай-тұспалдай жанамалай өтіп-ақ зердеге жеткізеді. Оның сөйлеген сөздерінде де, шығармаларындағы бір ұғымды бірнеше рет өзгерте қайталау мәтінге ерекше мән үстеп, жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің әсерін күшейтіп жібереді.

Әдебиеттанушы ғалым Қ.Жүсіп қаламгердің шешендігі мен шеберлігі жөнінде былай деп жазады: «Стильдің басты көрсеткіші – тіл десек, Әбіштің тілі басқа жазушылардан тағы айрықша. Суреткердің қай шығармасын оқысаңыз да, «Мен Әбіштің өрнегімін» деп жар салып тұрғандай. Оның тілі – ана сүтімен дарыған, аса қанық, қазақы, бай тіл. Қаламы қағаз бетіне тиісімен-ақ төгіле жөнеледі. Өте шешен, ажарлы сөйлемдері,

айшықты орамдары еріксіз назар аудартады. Оның алғашқы әңгімелерінен бастап қазіргі романдарына дейінгі суреткерлік құралдарына көз тоқтатсаңыз, неше түрлі теңеу, эпитет, метафоралардың, құбылған көркемдіктің бай бояу-өрнектеріне кенелесіз» [16, 125].

Жазушы нені жазса да, тереңнен қаузап, айтарын жеріне жеткізе, оқырманын тебіренге жазады. Әрбір тілдік қолданыс мағынасының ұңғыл-шұңғылына көз жіберіп, мағыналық-көркемдік жағына қапысыз таңдау жасайды. Өлең тілімен толғанса да, қара сөзге ерік берсе де айтар сөзін жайдақтатпай, көңілге ұялайтындай қылып қазып айтады. Жазушы сөздің жанын ділмарлықпен сезінеді. Сөздердің бір-біріне түсіретін жарығы мен көлеңкесіне дейін өзара қабысып, тілдің қасиеті жауһардай құбылып, тас бұлақтың суындай сырланып, ана тілінің байлығы оралымын тауып, стильдік жаңашылдыққа бой ұрады. Суреткердің дәстүрлі шешендік мәнермен көсіле баяндайтын кестелі тілі терең мазмұн, парасатты пайыммен үйлескен кезде абыз шешеннің кестелі сөзіндей ерекше өрнек табады.

Қорытынды

Қазақтың шешендік дәстүрі – ауыз әдебиетінен бері келе жатқан, сан ғасырлар бойы халықтың асыл сөз өнерінің асқар шыңы әрі билік пен бітімгерлік секілді елшілдік, отаншылдық пен адамгершілік мақсатта қызмет етіп келе жатқан феномен. Ол кейін көркем сөз өнеріне, әдеби шығармаға көркемдіктің бір қасиеті ретінде кірігіп, уақыт пен замана талабына сай жаңғырып, жасана дамып келеді. Халықтық шешендік дәстүрді кеңінен меңгеріп, оны суреткерлік шеберліктің бір қыры ретінде дамытқан қаламгерлердің бірі әрі бірегейі – көрнекті қазақ жазушысы Әбіш Кекілбаев.

«Әбіш суреткер ретінде адам өмірінің әлеуметтік мән-мағынасына үңіліп, оны философиялық ойшылдықпен өрнектейді. Жазушы өнерінің кейінгіге ғибраттық, ой саларлық, сабақ боларлық мәні де осында. Ол ашқан өз замандастары мен тарихи кейіпкерлердің жасұрпаққа ұсынар тағылымы да әдебиеттің мазмұнын байытуға қызмет етеді» [17, 18], – деп академик С.Қирабаев айтқандай қаламгер шығармашылығында халық өмірі жан-жақты суреттелуімен қатар, қазақтың шешендік дәстүрі де жалғастықта дамып келеді деп айта аламыз.

Жазушы қолтаңбасында шешендік-ділмарлық сипат маңызды орын алады. Оның түрлі сөйлеген сөздері мен жазған мақалаларынан шешендіктің небір сұлу да сырлы түрлерін кездестірсек, көркем шығармаларынан (поэзия, проза, драматургия) шебер сомдалған шешендік шиырлар мен ділмарлық сарынды, көркемдік тапқырлық пен ұтқырлықтың үлгілерін молынан ұшыратамыз. Оның үстіне, жазушы өзінің кең тынысты «Үркер» мен «Елең-алаң» тарихи романдарында өткен ғасырлардағы қазақ шешендерінің ғажайып образдарын жасады. Ал «Аңыздың ақыры» романындағы авторлық баяндау мен кейіпкердің ішкі әлемін аралап өтетін ой-толғам арналарынан шешендік тілдің бейнелеу тәсілдері мен тілдік қолданыстарын табуға болады. Жалпы шығармашылық туралы да осыны айтуға болады.

Жазушылық өнердегі шешендік шеберліктің ауқымы кең. Ол – оқиғаны баяндаудағы сөз байлығы, тіл тазалығы, ой дәлдігі, мағынаның ауыспалылығы мен астарлылығы,

қолданыс қисындылығымен қоса мәтіннің көркем айшықтылығына дейінгі сан алуан параметрлерді қамтитын күрделі құбылыс. Оның басты мақсаты – айтылатын ойдың әсерін күшейтін, тыңдаушының (оқырманның) сезімін ояту, айтқанына шүбәсіз сендіру және жанын тебіренітіп, рухани рахатқа бөлеу.

Қорыта айтқанда, Ә.Кекілбаев – ата-бабаларымыздан келе жатқан қазақтың шешендік дәстүрін жаңа әдебиет заңдылықтарына лайықты дамытып, ұлттық сөз өнеріміздегі айтқыштық, тапқырлық, ділмарлық, шешендік, ұтқырлық қасиеттердің мүмкіндіктерін жете көрсеткен қарымды қаламгер.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК-нің гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан AP19678872 «Әбіш Кекілбаев шығармашылығы қоғамдық сананың жаңғыруы контекстінде» атты жоба аясында дайындалды.

Мақала бойынша авторлар мүддесі қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Ә.Д. Қабылов мақаланың негізгі идеясы мен тақырыбын ұсынды, зерттеу материалдарының негізгі бөлігінің талқылауларын жүйеледі. **Н.С. Қамарова** материалдарды жинақтап, зерттеу материалдарының нәтижелерін айқындады және мақаланы рәсімдеумен айналысты. **Б.С. Жайлово** мақалаға материалдар жинады, мақаланың әдістемесі мен қорытынды бөлімін жазды. Мақаланың тұтастығы мен деректердің дәйектілігін зерделеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Шынтемірқызы Г. Алаш жұрты абызын ардақтады // Егемен Қазақстан. 11 қазан, 2019.
2. Адамбаев Б. Шешендік өнер. – Алматы: Білім, 2009. – 216 б.
3. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
4. Кекілбаев Ә. Елең-алаң. Роман. – Алматы: Жазушы, 1984. – 432 б.
5. Дүйсенбаева Ж. Әбіш Кекілбаев шығармасындағы тарихи тағылым. – Алматы: Арыс, 2007. – 296 б.
6. Кекілбаев Ә. Үркер. Роман. – Алматы: Жазушы, 1981. – 584 б.
7. Төреқұлов Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: Қазақстан, 2001. – 588 б.
8. Дүйсенбаева Ж. Әбіш Кекілбаев және заман шындығы. – Алматы: Нұрлы әлем. 2009. – 448 б.
9. Kabylov, A., Anes, G., Kamarova, N., Burkitbaeva A., Zhailovov, B., Shokhayev, M. Cultural Identity of Public Consciousness in Kazakhstan Literature Education: Effects of a New Teaching Method // Journal of Ethnic and Cultural Studies Cultural Identity of Public Consciousness in Kazakhstan Literature Education: Effects of a New Teaching Method. – 2024. – No.11(1). – P. 119–141. DOI: <https://doi.org/10.29333/ejecs/1954>
10. Тоқбергенов Т. Қос қағыс. Әдеби сын мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1981. – 280 б.
11. Аймұхамбет Ж.Ә., Дауылбай М. Әбіш Кекілбайдың «Ханша-Дария» хикаясындағы Гүрбелжін бейнесі // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2024. – №4. – Б. 171-178. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.16>

12. Әшімбаев С. Ой мен оқиға. // Кітапта: Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: Өлке, Т.З. – 1999. – 448 б. – 417-419 б.
13. Төлеуғалиұлы Б. Қаршадайынан танылған қыран // Әбіш Кекілбаев әлемі және қазіргі заман. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана. 4 желтоқсан, 2009. – 464 б. – 174-182 б.
14. Абдырахманов С. Абыз Әбіш. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 560 б.
15. Серғалиев М. Оралымды ой, сырлы сөз // Әбіш Кекілбаев әлемі және қазіргі заман. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана. 4 желтоқсан, 2009. – 464 б. – 295-302-б.
16. Жүсіп Қ. Шың мен шыңырау. Әдеби сын-зерттеу. – Алматы: Арыс, 2000. – 134 б.
17. Қирабаев С. Әдебиет пен Әбіш – егіз ұғым / «Әбіш Кекілбайұлы және Ұлы Дала руханияты» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, 5 желтоқсан, 2019. – 18-30 б.

А.Д. Кабылов, Н.С. Камарова*, Б.С. Жайлов

Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, Казахстан

Абиш Кекилбаев и ораторская традиция

Аннотация. Поэтичность и красноречие – духовное наследие наших предков, ценивших слово. Ораторское искусство, зародившееся в устной литературе, продолжилось в письменной литературе и сформировалось как грань идейно-художественного качества новой литературы. Абиш Кекилбаев – один из писателей, донесших его до нашего времени, создавших его соответствующие пассажи и остроумную изобретательность. Изучение творчества писателя с точки зрения продолжения ораторской традиции и оценки достоверного наследия писателя является одним из актуальных вопросов современной науки. Если сказать, что вклад А. Кекилбаева в развитие казахской литературы, в том числе жанров прозы и публицистики велик, то мастерство писателя, находящего художественность в прозе, в частности, выразительность сплетает с красноречием, в сложном повествовании и художественном изображении занимает большое место. Изображение казахской ораторской традиции и красноречивых аспектов писательского языка в романах писателя «Плеяды – созвездие надежды», «Всполохи» и «Конец легенды» – явление, достойное внимания. Художественность и риторическая сила художника, убедительность и красноречие, ораторское качество в публицистике и речах художника являются великой школой, воспитывающей молодое поколение на национальных ценностях. В статье рассматривается одна из отличительных особенностей художественных произведений, публицистики и речей А. Кекилбаева – риторичность, основанная на качествах красноречия, изобретательности. На конкретных примерах доказываются секреты красноречия в художественной прозе, разговорной речи, его место в развитии национальной риторической традиции.

Ключевые слова: риторика, ораторская традиция, красноречие, роман, повесть, художественность, идейное содержание.

A.D. Kabylov, N.S. Kamarova*, B.S. Zhailovov

Yessenov University, Aktau, Kazakhstan

Abish Kekilbayev and the rhetorical tradition

Abstract. Poetry and eloquence are the spiritual heritage of ancestors who valued the word. Oratory, rooted in oral literature, evolved into written form and became a defining artistic and ideological quality of modern literature. Abish Kekilbaev preserved this tradition, enriching it with wit and expressive passages. Studying his work in the context of oratorical heritage remains a relevant topic in contemporary scholarship. Kekilbaev's contributions to Kazakh literature, particularly in prose and journalism, are significant. His mastery lies in blending artistry with eloquence, creating expressive, complex narratives. His novels *Pleiades – The Constellation of Hope*, *Flashes*, and *The End of the Legend* vividly reflect the Kazakh oratorical tradition and linguistic ingenuity. This article examines Kekilbaev's rhetoric and eloquence in literature, journalism, and speeches. Through specific examples, it explores the secrets of eloquence in fiction and spoken language, highlighting its role in shaping the national rhetorical tradition and educating future generations.

Keywords: rhetoric, rhetorical tradition, eloquence, novel, story, artistry, ideological content.

References:

1. Shyntemirkyzy G. Alash zhurty abyzyn ardaktady [Alash honored the memory of the people] (Egemen Kazakhstan. 11 October 2019) [in Kazakh]
2. Adambaev B. Sheshendik oner [Oratory] (Almaty, 2009, 216 p.) [in Kazakh]
3. Syzdykova R. Soz kudireti [The power of words] (Almaty, 1997, 224 p.) [in Kazakh]
4. Kekilbayev A. Elen-alan. Novel [Flashes. Novel] (Almaty, 1984, 432 p.) [in Kazakh]
5. Duisenbaeva Zh. Abish Kekilbayev shygarmasyndagi tarihi tagylym [Historical experience in the work of Abish Kekilbaev] (Almaty, 2007, 296 p.) [in Kazakh]
6. Kekilbayev A. Urker. Novel [Pleiades – the constellation of hope. Novel] (Almaty, 1981, 584 p.) [in Kazakh]
7. Torekulov N. Dalanyn dara dilmarlary [Faces of the Great Steppe] (Almaty, 2001, 588 p.) [in Kazakh]
8. Duisenbayeva Zh. Abish Kekilbayev zhane zaman shyndygy [Abish Kekilbaev and the reality of time] (Almaty, 2009, 448 p.) [in Kazakh]
9. Kabylov, A., Anes, G., Kamarova, N., Burkitbaeva, A., Zhailovov, B., Shokhayev, M. Cultural Identity of Public Consciousness in Kazakhstan Literature Education: Effects of a New Teaching Method. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 11(1), 119–141 (2024). DOI: <https://doi.org/10.29333/ejecs/1954>
10. Tokbergenov T. Kos kagys. Adebі syn makalalar [Double Impact. Literary Criticism] (Almaty, 1981, 280 p.) [in Kazakh]
11. Aimukhambet Zh.A., Dauylbay M.D. The Image of Gurbeljin in the Story by Abish Kekilbayev «The Legend of Hansha-Daria». *Bulletin of Eurasian Humanities Institute*, 4, 171-178 (2024) [in Kazakh]
12. Ashimbaev S. Oi men okiga [Thoughts and events]. In: Twelve-volume collection of works by Kekilbayuly A. Vol.3 (Almaty, 1999, 448 p.) [in Kazakh]
13. Toleugaliuly B. Karshadayinan tanylgan kyran. [Eagle, recognized since childhood]. *The World of Abish Kekilbaev and Modernity: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (Astana, 2009, 464 p.) [in Kazakh]

14. Abdyrakhmanov S. Abyz Abish [Genius Abish] (Nur-Sultan, 2019, 560 p.) [in Kazakh]
15. Sergaliev M. Oralymdy oh, syrly soz [Operational thought, mysterious word]. The World of Abish Kekilbaev and Modernity: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Astana, 2009, 464 p.) [in Kazakh]
16. Zhusip K. Shyn men shynyrau [The top and the rustle] (Almaty, 2000, 134 p.) [in Kazakh]
17. Kirabaev S. Adebiet pen Abish – egiz u gym [Literature and Abish are a dual concept. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "Abish Kekilbaevich and the Spirituality of the Great Steppe" (Nur-Sultan, 2019, 299 p.) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Қабылов Ә.Д. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан. E-mail: adlet_kabylov@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9960-2380.

Қамарова Н.С. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан. E-mail: nagbdu@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9476-1596.

Жайлов Б.С. – PhD докторант, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің аға оқытушысы, Ақтау, Қазақстан. E-mail: baktybay-88@mail.ru, ORCID: 0009-0003-3364-7935.

Кабылов А.Д. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: adlet_kabylov@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9960-2380.

Камарова Н.С. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: nagbdu@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9476-1596

Жайлов Б.С. – PhD докторант, старший преподаватель, Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: baktybay-88@mail.ru, ORCID: 0009-0003-3364-7935.

Kabylov A.D. – Candidate of Philology, Associate Professor, Yessenov University, Aktau, Kazakhstan. E-mail: adlet_kabylov@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9960-2380.

Kamarova N.S. – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, Yessenov University, Aktau, Kazakhstan. E-mail: nagbdu@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9476-1596.

Zhailovov B.S. – PhD student, Senior lecturer, Yessenov University, Aktau, Kazakhstan. E-mail: baktybay-88@mail.ru, ORCID: 0009-0003-3364-7935.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).